

## МІСТА ПІВДЕННОЇ РУСІ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

*В роботі аналізуються тенденції останніх часів у дослідженні достатньо складної проблеми вітчизняної історії: появи та розвитку урбаністичних центрів на території розселення східних слов'ян (у першу чергу — в її південній частині).*

*К л ю ч о в і с л о в а: Південна Русь, урбанізація, теорія, місто.*

Вивчення урбаністичних центрів «імперії Рюриковичів», за вітчизняною кабінетною науковою термінологією «Київської Русі», здавна була однією з провідних тем досліджень. Особливо успішними в цьому сенсі стали останні десятиліття минулого ХХ ст., коли на відміну від достатньо жорсткого й безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла і торгівлі», з'явилося нове визначення, за яким «давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, в якому, з обширною сільською округою — волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту» (Древняя Русь... 1985, с. 52).

А.В. Куза, який і запропонував таку формулу, далі розширив її. По-перше, в ІХ—Х ст. більша частина данини та контрибуцій (додатковий продукт) звозилася в розміщені на шляху так зв. «полюддя» — тимчасові поселення-стани. Такі поселення в цей ранній період історії Русі виконували роль збірного пункту (складу) продуктів данини для своєчасної передачі їх київським великим князям. Визначення «постійний» відрізняє місто від подібних населених пунктів з тимчасовим чи періодично розширеним (за кількістю населення) пунктом.

По-друге, термін «обширний» вказує на зв'язок міста з великою волостю (областю), а не лише з найближчою сільськогосподарською округою. Цим фіксується відмінність міста від феодальної садиби-замка, погосту чи рядового волосного центра, котрі організовували навколо себе набагато менші території.

По-третє, терміном «перероблявся» наголошувалося на важливій економічній функції міста — ремісничому виробництві.

По-четверте, словосполучення «більша частина» свідчить про високий ступінь концентрації в місті додаткового продукту, засобів і можливостей його переробки й перерозподі-

лу. Цим також фіксується різниця між містом та іншими адміністративно-господарськими й військовими центрами.

Таке визначення давньоруського феодального міста відображає всі його основні соціально-економічні функції та дозволяє, використовуючи кількісні та якісні критерії, достатньо обґрунтовано виділяти місто з-поміж інших укріплених поселень кінця ІХ—ХІІІ ст.

Подібне розуміння суті середньовічних урбаністичних центрів на території Східної Європи практично тоді ж висловив П.П. Толочко, який відзначав, що становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою. Ці процеси були багатолінійними та реалізовувалися по-різному. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (державний). Їх становлення відбулося приблизно одночасно, але на основі різних «стартових майданчиків». Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки обумовлювався не так внутрішніми, а більше зовнішніми причинами. Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи формування міст були законною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, одвічними функціями яких були адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Для хліборобської округи давньоруське місто — це природне осереддя, «народжене» цією округою та без неї не сприймалося.

Тісний адміністративно-політичний і господарський зв'язок давньоруських міст із сільськогосподарською округою обумовив певну специфічність тогочасного соціально-економічного життя. Ремесло й торгівля, загалом достатньо розвинуті, все ж не були основою їхнього розвитку. Обсяг додаткового продукту

цих галузей був відносно незначним у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Міста зростали, в першу чергу, за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секторі економіки держави, на який вони мали право через значну концентрацію в них знаті з числа землевласників. Окрім того, міста мали й безпосередній тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом (Толочко 1989, с. 233).

Такий зв'язок міста й села наприкінці I — в перші століття II тис. навіть дозволив Б.О. Рибаківу стверджувати, що великі давньоруські міста були, так би мовити, колективними замками земельних магнатів усього князівства, що поєднувалося з наявністю в цих феодалів замських замків на периферії князівств (Древняя Русь... 1985, с. 94).

Міста відрізнялися від замків і в археологічному сенсі (а не лише за функціями), зокрема за площею: якщо перші мали укріплену територію, як мінімум, 2,0—2,5 га та склалися не менш як з двох частин, то другі мали захищений майданчик до 1,0 га та одну лінію укріплень (Куза 1983, с. 32; Кучера 1984, с. 72; Моця 2000, с. 22, 34).

Теоретичними розробками останніх десятиліть вдалося також визначити хронологію формування та розвитку урбанізаційних центрів східнослов'янського світу. Таким чином, виділено три періоди.

Перший період, умовно названий протоміським, тривав до початку XI ст. Тоді склалися передумови для формування «справжніх» міст на Русі. Початок цього періоду відноситься до кінця доби родо-племінного ладу, коли постала родова аристократія та військові вожді, з'явилися племінні й міжплемінні центри, де у вигляді суспільних внесків і військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникають протоміські поселення, в економіці яких важливе місце посідали спеціалізоване ремесло й торгівля, а серед жителів був і військово-феодалний елемент. Скінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державності появою перших ранньоміських центрів, які за соціально-економічною сутністю й багатофункціональністю вже наближались до рівня розвинутих міст.

Другий період — ранньоміський — продовжувався до середини XII ст. Протягом вказаного часу міста викристалізувалися в особливий і складний соціально-економічний тип поселень, за своїми основними ознаками уже протилежних селу.

Третій період розвитку міст на Русі розпочався від середини XII ст. З подальшим багатовекторним поширенням феодальних стосунків відбувалося територіальне й кількісне зростання міст. Давньоруські міста набувають характеру та вигляду, притаманних центрам розвинутого феодалізму. Все більшою мірою вони виконують роль внутрішньоекономічних ринків своїх округ. В удільних князівствах складається ієрархічна система зі старших міст-столиць і молодших міст-пригородів.

Територіально й хронологічно міста виникали мірою ствердження державності в східнослов'янському середовищі, феодалізації та окняження давньоруських земель, поглиблення феодальної роздробленості. Початково (IX—початок XI ст.) містотворчий процес охопив Середнє Подніпров'я («Руська земля» у вузькому значенні цього терміну), північний захід («Верхня» або «Зовнішня» Русь), а також південний захід (верхів'я Бугу та Сяну — територія так званих «Червенських градів»). Потім (XI — середина XII ст.) він перекидається на Лівобережжя Дніпра і на Верхнє Подніпров'я, в басейн Прип'яті, Подністров'я, Суздальське ополля і на середню Оку. На останньому етапі (середина XII—XIII ст.) міста з'являються в Подесенні, Поніманні, Подвінні, Поволжі та в басейні верхньої Оки (Куза 1989, с. 153—154).

Звичайно, це лише загальні тенденції процесу містоутворення в східнослов'янському середовищі — так би мовити, основні статистичні викладки в аналізі цього складного історичного процесу, які мали й численні винятки (в першу чергу це стосується найвідоміших із літописів ранніх міст — Києва, Чернігова, Переяслава та ін.). Не ідеальна назва й першого періоду. Але, як відзначає О. Хендріксон, наукових визначень немає, треба просто домовлятися, про що йдеться. Тож приймаємо наведені висновки «як керівництво до дії» та, відштовхуючись від них, проводимо далі дослідження у визначеному напрямі.

Загалом слід констатувати: історія давньоруських міст (зокрема й південноруських) свідчить про те, що вони виникали, в першу чергу, в щільно заселених місцях. У них концентрувалася військово-родова знать, яка поступово перетворювалася на феодальну в певному регіоні, її обслуговували купці та ремісники. Зростання та значення давньоруських міст багато в чому залежало від розмірів і заселеності їхніх округ-волостей, тобто від можливості вилучати із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання та промислів.

Але спільним і головним для кількох варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, данини, судових податків, військових контрибуцій концентрувалися, перерозподілялися та перероблялися додатковий продукт. І ще одне: навколо кожного урбанізаційного центру завжди формувалася сільськогосподарська округа — здебільшого одночасно з ним, а іноді дещо пізніше (Куза 1989, с. 162).

Та, зачепивши тему «місто й округа», слід зупинитися ще на одній точці зору в розкритті цього непростого питання. Мова йде про концепцію І.Я. Фроянова, який вбачає в процесі IX—X ст. наявність міст-держав (аналогічних східним), що склалися з власне міста й прилеглих до нього земель, або ж, говорячи мовою давніх греків, хори. В цей час (кінець IX—X ст.) на Русі такі міста-держави формувалися ще на родо-племінній основі, а саме місто навіть у другій половині XI—XII ст., як і античне, було центром ремесла й торгівлі (Фроянов 1980, с. 132, 138). Не дивлячись на досить критичні відгуки на цю концепцію, автор і його прибічники надалі відстоюють свою точку зору.

Таке досить оригінальне накладання історичної кальки та проведення прямих аналогій між античними й середньовічними структурами вимагає, звичайно, коротко розглянути ранні форми урбанізації, як їх бачить, приміром, такий відомий знавець античності загалом і давньогрецького поліса зокрема Ю.В. Андреев. Адже, проводячи такі широкі аналогії, треба від чогось «відштовхуватися». Розглядаючи проблему урбанізації на широкому історичному тлі, дослідник відзначав, що ще до ознайомлення з нею видається маловірогідним, щоб місто як особливий тип поселення та водночас особливого роду соціальний організм, не лише такий, який щезає, але, навпаки, досягає свого найвищого розвитку в умовах сучасної індустріальної цивілізації, міг виникнути й ствердитися внаслідок одного відносно короткого стрибка ще в ту пору, коли тільки зароджувалися найдавніші з усіх відомих нам класових суспільств. Логічніше було б припустити, що, як і інші універсальні історичні категорії (такі як держава, класи, приватна власність) місто пройшло досить тривалий шлях розвитку. І на тому шляху повинні були виникати різноманітні проміжні чи гібридні форми поселень, котрі поєднували в собі ознаки міста і ознаки його діалектичної протилежності — первісного не-міста. У нашому випадку на теренах су-

часної України укріплені поселення відомі ще з енеолітичних часів, але вони не були урбаністичними центрами.

Стосовно конкретної ситуації містотворчого процесу в середовищі східних слов'ян Ю.В. Андреев пропонує свою схему поетапного становлення східного та античного міста:

— «квазімісто», під яким мається на увазі хліборобське поселення, де прослідковуються зовнішні риси, які наближають його до власне міста (наявність більш чи менш масивних захисних споруд, компактна забудова всієї площі поселення, більш або менш регулярне планування, наявність елементів комунального благоустрою, більш чи менш облаштовані житла, наявність ритуального центра). Обов'язковими є лише друга й п'ята ознаки, а інші залежно від конкретних умов можуть з'являтися чи щезати);

— проміжну ланку між квазімістом і власне містом займає ще один специфічний тип поселення, який можна називати «протомістом» і під яким мається на увазі певна зародкова фаза власне міста, що відрізняється від його зріліших форм не так якісно, як кількісно, за ступенем вираженості загалом одних і тих же ознак або ж в рідкісних випадках за повнотою «асортимента». Основними причинами для його зародження можна вважати відносно високий рівень розвитку суспільного виробництва (особливо сільського господарства), відносно розвинуту соціальну стратифікацію, політичну інтеграцію окремих хліборобських громад і формування хоча б примітивного державного апарату, розвинену спеціалізацію в ремеслі та інших сферах діяльності;

— власне місто — це те явище, де в основі його історичної топографії та соціально-економічного функціонування були палацово-храмові комплекси та де здебільшого мешкала правляча еліта держави. Сюди ж — до складів і сховищ — надходила основна маса додаткового продукту, і якраз тут проходив його перерозподіл.

Саме палаци й храми як «редистрибутивні центри» виконували в найдавніших соціально стратифікованих суспільствах Сходу та Заходу функції економічної інтеграції, що певною мірою випереджали ринкові функції пізніших міст. У цьому сенсі палацово-храмовий комплекс можна вважати втіленням і носієм власне урбаністичного первня в тому складному симбіозі елементів міста й села, який був основою протоміста в кожному з його варіантів (Андреев 2010, с. 237—554).

Але минули століття й ситуація кардинально змінилася. З появою заліза відпала необхідність у далеких і затратних заморських експедиціях за металом, а також у централізованому зберіганні та обліку його основних запасів. Своєю чергою, це означало, що перестала себе значною мірою виправдовувати та система господарської інтеграції, на якій базувався державний сектор економіки бронзового віку. Поряд з великими господарськими комплексами (палацовими та храмовими господарствами) тепер все більше поширюється «приватнопідприємницька» діяльність окремих сімей та їх об'єднань. Показово, що навіть у таких старих економічних центрах як міста Дворіччя простежується досить певна тенденція до децентралізації, що знайшло вираз у переході до системи сходиноквої аренди храмового майна, найперше землі, приватними особами. В нових же містах, що виникали на Заході, храмове господарство, за рідкісним винятком, так і не вийшло із ембріонального стану, оскільки умови, необхідні для його розвитку, тут були відсутні від самого початку (Андреев 2010, с. 562).

Нагадаємо, що це відбувалося в конкретному регіоні ойкумени, в певних географічних межах зі своїми традиціями та новаціями, які кардинально змінювали «поле для гри» навіть у класичній, початковій фазі містоутворювального процесу. А що ж можна говорити про накладання середньовічної «кальки» на античну основу, як це робив згаданий дослідник? Мабуть, окрім оригінальної подачі матеріалів і викладення власних ідей, слід було б врахувати

й результати доробку спеціалістів, які безпосередньо займалися та займаються цією темою.

Вплив географічного чинника досі не викликає сумніву. Це, зокрема, яскраво прослідковується останнім часом у полеміці між П.П. Толочком і Є.М. Носовим: якщо перший аргументовано відстоює аграрний характер давньоруського міста, то другий значною мірою «реанімує» теорію В.Й. Ключевського про першопоштовх у цьому неоднозначному процесі торговельних операцій різного рівня, а сільськогосподарській окрузі відводить другорядну роль (Толочко 2000, с. 86—90; Носов 2008, с. 133—146). І, як це на перший погляд не парадоксально, але такі протиріччя цілком знімаються за врахування географічного чинника: на півдні, де природні умови цілком сприяли сільськогосподарському виробництву, а «дари ланів» і становили вагомий частку додаткового продукту, така його концентрація в урбаністичних осередках була цілком логічною. На півночі за гірших умов для хліборобства, де й людський потенціал був набагато менший, торговельні операції відігравали набагато більшу роль у становленні перших східнослов'янських міст. Але це ще не свідчить про те, що згадані заняття не були притаманними місцевому населенню в географічно різних регіонах — просто їх значимість суттєво різнилась.

Підводячи певні підсумки, слід констатувати, що проблема урбанізації середньовічної Східної Європи загалом, і південноруських земель зокрема, продовжує бути актуальною та перспективною не лише нинішніх, а й майбутніх досліджень.

*Андреев Ю.В.* В ожидании «греческого чуда». — СПб., 2010.

*Древняя Русь.* Город, замок, село. — М., 1985 (Серия «Археология СССР»).

*Куза А.В.* Социально-историческая типология древнерусских укрепленных поселений IX — середины XIII вв. // Археологические памятники Лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. — Воронеж, 1983.

*Куза А.В.* Малые города Древней Руси. — М., 1989.

*Кучера М.П.* Размеры древнерусского города на территории Украинской ССР // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 69—72.

*Моця О.* Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 21—35.

*Моця О.* Південна «Руська земля». — К., 2007.

*Носов Е.Н.* О путях становления городов Древней Руси // Дньеслово. — К., 2008. — С. 133—146.

*Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

*Толочко П.П.* Еще раз о проблеме становления древнерусских городов // Диалог культур и народов средневековой Европы. — СПб., 2000. — С. 86—90.

*Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. — Л., 1980.

*Надійшла 27.02.2014*

А.П. Моця

## ГОРОДА ЮЖНОЙ РУСИ: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Вопросы возникновения и развития урбанистических центров на территории расселения восточных славян в средневековые времена, и в частности в ее южной зоне, привлекают внимание историков и археологов на протяжении длительного времени. Не стали исключением и разработки последних десятилетий (П.П. Толочко, А.В. Куза и др.). В результате проделанной работы старая формула, а именно, что древнерусский город, в первую очередь, являлся центром ремесла и торговли, была изменена на новую трактовку: город тех времен — это, прежде всего, центр сельскохозяйственной округи, место концентрации, переработки и перераспределения прибавочного продукта (своеобразный коллективный феодальный замок). Но это совершенно не исключает факта наличия в подобных населенных пунктах мощных ремесленных и торговых объединений (просто они не играли роль «первой скрипки» по сравнению с возможностями сельского хозяйства в те времена). В разных регионах Киевской Руси и в разное время процесс градообразования имел свои особенности, хотя само урбанизационное направление находилось в пределах общих норм цивилизационного общества тех времен.

О.Р. Motsia

## SOUTHERN RUS CITIES: CERTAIN THEORETIC PROBLEMS OF STUDY

Issues of urban centres' foundation and development on the territory of the Eastern Slavs settling in the mediaeval times, for instance in its southern area, continue to draw the historians' and archaeologists' attention already for the long time. The developments of the recent decades are not the exceptions (P.P. Tolochko, A.V. Kuza, et al.). As a result of the work completed, the old formula considering the Ancient Rus city first of all as a craft and trade centre was replaced by the new interpretation by which the city of those times was first of all a centre of agricultural region and a place of concentration, treatment and distribution of surplus products, i.e. kind of collective feudal castle. However, it does not exclude the fact of strong craft and trade unions presence in such inhabited localities, they just didn't played a role of a first fiddle comparing to the opportunities of agriculture in that period. The process of urban building differed with some peculiarities in various regions of Kyiv Rus and in different time, however, the very urbanization direction extended within the borders of general norms in civilization community of those times.

Г.А. Козубовський

## ПРО БЕЛЪКЕ КНЯЗІВСТВО ЮРІЯ НАРИМУНТОВИЧА (1352—1377)

*Окреслено значення одного із князівств Галицької землі в XIV ст.*

*Ключові слова: Белзьке князівство, монета, сіль.*

Свого часу визначний дослідник І. Шараневич звернув увагу на особливе місце Белзької землі: «*обочь польской и литовской Руси было еще Белзкое княжество...*» (Шараневич 1863, с. IV), а А.М. Андріяшев назвав князя Юрія Наримунтовича «*особою, значною мірою загадковою...*» (Андріяшев 1887, с. 84). Але й нині, незважаючи на низку ґрунтовних робіт (Swieżawski 1990; Janeczek 1993; Tęgowski 1999, s. 27—35; Войтович 2006, с. 618—619), багато проблем,

пов'язаних з цим західним руським князівством і його володарем, лишаються дискусійними та нез'ясованими.

Нагадаємо, що Белзьке князівство Юрія Наримунтовича сформувалось у 1352—1377 рр. Юрій — один із синів загиблого 1348 р. у битві з хрестоносцями пінського й новгородського князя Гліба-Наримунта — дуже рано долучився до найважливіших подій в історії Східної та Центральної Європи. Є версія, що в 1348 р. він разом з Михайлом і Василем якийсь час володів Пінськом (Археологія... 1993, с. 449). Але

© Г.А. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2014